

ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱՀՈՍՔԸ ԱՄՆ ԵՎ ԿԱՊՐ ԲԵՐՐԱՆԻ ՀԵՏ (ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ 1985Թ.)

Հայերի պանդխտությունը և գաղթը ԱՄՆ.

Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը պատմական ճակատագրի բերումով հարկադրված է եղել հեռանալ իր բնօրրանից և գաղթել աշխարհի տարբեր երկրներ՝ հիմնելով մեծ ու փոքր գաղթավայրեր, որոնք ժամանակի ընթացքում կամ ստվարացել ու բարգավաճել են՝ պահպանելով իրենց գոյությունը մինչև օրս, կամ՝ նոսրացել ու ընդհանրապես անհետացել:

Հայերն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ են մեկնել անձնական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հանգամանքներից ելնելով: Սկզբում այն կրթական ու տնտեսական նախապայմաններից դրդված պանդուխտների (գլխավորապես՝ անռուրի երիտասարդներ, ուսանող, առևտրական, արհեստավոր, հողամշակ, գործավոր) ժամանակավոր բնույթ կրող տեղաշարժ էր, որը Օսմանյան կայսրությունում հայության նկատմամբ գործադրված պարբերական ջարդերի (1894-1896թթ., 1909թ.) և Հայոց ցեղասպանության (1915-1923թթ.) հետևանքով վեր է ածվել տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ու կրոնական ապահով կյանքի հեռանկարից զրկված և հասարակական ու սեռատարիքային բոլոր շերտերը ներառող զանգվածային գաղթի՝ ընդգրկելով կայսրության ողջ հայաբնակ շրջանները:

XIX դ. առաջին կեսից Օսմանյան կայսրությունում Օտար Առաքելությունների Համամիսիոներական Ամերիկյան Խորհուրդի (American Board of Commissioners for Foreign Missions) Կ. Պոլսում հիմնած Հայկական Առաքելության (1831թ.) միջոցով հայերի շրջանում ամերիկյան բողոքական քարոզիչների ծավալած կրթալուսավորչական գործունեությունը սկզբնավորել է արևմտահայերի պանդխտությունը դեպի ԱՄՆ: Նրանց մեծ մասի համար ԱՄՆ-ը «կեանքի հանգրուան մը միայն եղած է, աշակերտութեան շրջան մը»,¹ որից հետո շատերը հիմնականում վերադարձել են հայրենի երկիր:

Սկզբում այն կրթական բնույթ կրող ուսանողների տեղա-

շարժ էր բնօրրանից, որը հետագայում՝ սկսած XIX դ. 50-ական թվականներից, ընդգրկել է նաև տնտեսական բարեկեցության հասնելու հեռանկարով պանդխտող արհեստավորների ու վաճառականների: Նրանց մեծ մասը շուտով վերադարձել է իր ծննդավայրը, իսկ ոմանք, ԱՄՆ-ում հանդիպելով բարենպաստ տնտեսական պայմանների, հաստատվել են այդտեղ և, չխզելով կապը հայրենի երկրի հետ, երբեմն առևտրական հարաբերություններ հաստատել, նյութական ու բարոյական օժանդակություն են ցուցաբերել հայրենակիցներին, ինչպես նաև՝ նպաստել իրենց բնօրրանների եկեղեցական, կրթական ու մշակութային կյանքի բարեկարգմանը: Այնպես որ, եթե 1850-1870թթ. ԱՄՆ-ում կար ավելի քան 55 հայ, ապա 1870-ական թվականների սկզբին նրանց թիվը հասել էր 70-ի:¹

1876թ. Օսմանյան կայսրությունում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալությամբ և 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով հայերի նկատմամբ սկսված հալածանքներն ու տնտեսական կյանքի անկումը, ինչպես նաև հայաբնակ խոշոր կենտրոններում ամերիկյան քարոզիչների հոգևոր ու տնտեսական գործունեության ծավալումը խթանել են հայերի հետագա արտահոսքը երկրի գրեթե բոլոր շրջաններից՝ ընդգրկելով ոչ միայն ուսանողների, արհեստավորների ու վաճառականների, այլև՝ ծանր հարկերի տակ կքած գյուղացիների և ունեզրկված գործավորների:²

XIX դ. 80-ական թվականներից Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր խոշոր կենտրոններում ամերիկյան բողոքական քարոզիչների կրթալուսավորական գործունեության (եկեղեցիների, նախնական ու բարձրագույն դպրոցների, կոլեջների և մշակութային այլ օջախների ստեղծում) ծավալման ու

¹ Malcom, Vartan M. The Armenians in America. Boston, Chicago, 1919, p. 59. Tashjian, James H. The Armenians of the United States and Canada. Boston, 1947, p. 15. Մուշեղ Եպիսկոպոս, Նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 26, 28, 33: Buxton, Noel, Buxton, Rev. Harold. Travel and Politics in Armenia. London, 1914, p. 220.

² Աշճեան Ա. Քինյ., Վիճակացոյց եւ պատմութիւն առաջնորդական թեմին Հայոց Ամերիկայի. 1948, Նիւ Եորք, 1949, էջ 17: Mirak, Robert. Tom Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I. Cambridge, 1983, pp. 36, 40, 41:

¹ Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ամերիկահայ տարեցոյցը, Ա տարի, Պոստոն, 1912, էջ 30:

խորացման հետևանքով աճել է հայ, հիմնականում՝ ամուրի (95%), երիտասարդների արտահոսքը երկրի գրեթե բոլոր շրջաններից, գերազանցապես խարբերդից (40%), քանի որ խարբերդի հարթավայրը, որը կայսրությունում «ամենից հարուստ երկիրն էր և ամենից գրավիչ ու խոստումնալից քարոզչական տարածքը», 1852 թվականից սկսած դարձել էր արևելյան Թուրքիայում ամերիկյան քարոզիչների գործունեության կենտրոնատեղի, միաժամանակ այդտեղ էր գտնվում նաև 1878թ. հիմնված հանրահայտ Եփրատ կոլեջը, որը «լուսատուրութան մեծ հաստատութիւն մը եղաւ տասնեակ տարիներով»:¹ Աշխատանք որոնող այդ նոր պանդուխտների առջև բացված տնտեսական բարենպաստ պայմանները, երբ մեկ օրում վաստակում էին այնքան, որքան օսմանյան կայսրությունում՝ մեկ ամսում կամ մեկ տարում, պատճառ են դարձել, որ նրանցից շատերը նույնպես հաստատվեին ԱՄՆ-ում:

1880-ական թվականների վերջից արդեն 1.500 հայ ունեցող ԱՄՆ-ը դարձել էր նաև քաղաքական ապաստան և գործունեության ազատ դաշտ նաև հայ հեղափոխական կուսակցական (ինչպե՛ս կյան, դաշնակցական) գործիչների համար:

Կրթական, տնտեսական և մասամբ քաղաքական դրդապատճառներով մեկնած վերոհիշյալ հայերի մեծ մասը, հիմնականում չունենալով ԱՄՆ-ում մշտական հաստատվելու մտադրություն, ձգտել են ժամանակավորապես աշխատելով և որոշակի նյութական կարողության տեր դառնալով, վերադառնալ հայրենի բնակավայրեր՝ բարելավելու իրենց ընտանիքների կյանքի պայմանները: Պանդուխտ հայերից շատերը, ԱՄՆ-ում հանդիպելով ազատությունների ու լայն հնարավորությունների, աստիճանաբար հաստատվել են Նոր Երկրում՝ նվազեցնելով հայրենիք վերադարձողների թիվը, ինչպես նաև իրենց հայրենակիցներին ուղարկած ոգևորիչ նամակներով և դրամական օգնությամբ նպաստել դեպի ԱՄՆ նորանոր հայերի տեղաշարժին:²

¹ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 40: Մարտիրոսեան Լեւոն, Ամերիկահայութիւնը երէկ եւ այսօր, Պէյրոս, 1973, էջ 8:

² Ավագյան Քնարիկ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (Սկզբնավորումից մինչև 1924թ.), Երևան, 2000, էջ 17-26:

XIX դ. 90-ական թվականներից Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների ու համիդյան կոտորածների (1894-1896թթ.) հետևանքով նախկինում դեպի ԱՄՆ հայերի իրականացրած անհատական արտահոսքը վեր է ածվել զանգվածային գաղթի: Ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից խուսափող հայերի այդ տեղաշարժը ներառել է կայսրության ողջ հայաբնակ շրջանները՝ խարբերդ, Սվազ, Էրզրում, Տրապիզոն, Բիթլիս, Կիլիկիա և այլն: Այնպես որ, եթե 1894թ. ԱՄՆ-ում կար շուրջ 3.000 հայ, ապա արդեն 1900թ. նրանց թիվը հասել է 15.000-20.000-ի:¹

Նախքան 1908թ. երիտթուրքերի իրականացրած բարեփոխումները, Օսմանյան կայսրությունից հեռանալը լուրջ դժվարությունների հետ էր կապվում, քանի որ մինչև 1896թ. գաղթել հնարավոր էր բացառապես սուլթանի թույլատրությամբ, իսկ 1896թ. հոկտեմբերից՝ թուրքական հպատակությունից հրաժարվելու, երկրի հետ խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու ու այլևս երբեք չվերադառնալու երաշխավորագրի ստորագրումից և Հայոց պատրիարքի կողմից այն հաստատվելուց հետո միայն: Արդեն 1899թ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, չառարկելով գաղթականության դեմ, իր պատրաստակամությունն է հայտնել նույնիսկ վճարել կարիքավոր հայերի ճանապարհածախսը, պայմանով, որ նրանք չպիտի վերադառնային կայսրություն: Պատմական Հայաստանը հայաթափելու քաղաքականության հետ միասին դրանով, միաժամանակ, փորձ էր կատարվում երկիրը գերծ պահել ամերիկյան հպատակություն ստացած, հետևաբար և անձեռնմխելիությամբ օժտված հայ ազգային գործիչների ներթափանցումից:²

1908թ. Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքերի իշխանության գալով և նրանց կողմից «դեմոկրատական ազատությունների» հռչակումով նվազել, սակայն չի դադարել հայերի գաղթն ԱՄՆ: Միաժամանակ, արձագանքելով 1908թ. երիտթուր-

¹ Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 65, 66: Antreassian, Jack. The Armenians in America: A Personal Viewpoint (Richard Hovannisian, ed. The Armenian Image in History and Literature. Malibu, 1981, p. 255). Մանկունի Նազարեթ Լ., Ամերիկահայ մարդահամարը (Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, 20-րդ տարի, Վենետիկ, 1926, էջ 585):

² Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 61:

քական Սահմանադրության նկատմամբ հույսեր տածող Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության մի խումբ գործիչների «Դեպի Երկիր» կոչին, հարյուրավոր ամերիկաբնակ հայեր, վաճառելով իրենց ունեցվածքը, վերադարձել են հայրենի բնակավայրեր: Այսպես՝ 1908-1914թթ. ծննդավայր էր վերադարձել 4.500 հայ: Նրանց մեծ մասը որոշակի արհեստ չունեցողներ էին ու մեծահասակներ: Երիտասարդները հիմնականում չեն խրախուսել այդ հետդարձը:¹

Այդուհանդերձ, քիչ չէին նաև նրանք, ովքեր, չվստահելով այդ ամենին և օգտվելով ընձեռված հնարավորություններից, երբ վերացվել էին ճանապարհորդության արգելքներն ու նվազել անցագրերի («թեսքերե» - թուրք.) բարձր վճարումները, շարունակում էին հեռանալ օտար ափեր՝ այժմ արդեն ամբողջ ընտանիքներով ու գերդաստաններով: Եթե մինչև 1908թ. Օսմանյան կայսրությունից գաղթել են հիմնականում գյուղացիները և ոչ հմուտ աշխատավորները, ապա տվյալ դեպքում, տնտեսական դրդապատճառներից ելնելով, հեռացել են նաև հմուտ արհեստավորները, ուսանողներն ու արհեստավարժները: Մեկնում էին նաև երիտասարդ կանայք՝ հիմնականում ամուսնանալու նպատակով. քչերն էին գնում ընտանիքների հետ վերամիավորվելու:²

1909թ. Ադանայում երիտթուրքերի կողմից իրականացված զարհուրելի ջարդերն ի դերև են արել իրենց «դեմոկրատական» հռչակած իշխանությունների նկատմամբ հայության փախկայած հույսերը՝ նրանց մղելով դեպի անծանոթ հորիզոններ: Թեև ջարդերը տեղի էին ունեցել Կիլիկիայում, հայերը հեռանում էին կայսրության հայաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններից, քանի որ այդ վայրերում ևս ցանկացած պահին նույնպիսի իրավիճակում հայտնվելու սարսափը չափազանց մեծ էր:

Ընդհանուր առմամբ, 1899-1914թթ. ԱՄՆ գաղթած հայերի թիվը կազմել է 51.950 մարդ, ընդ որում գերակշռել են ընտանիքները հայրենիքում թողածները՝ 50% և անուրիները՝ 37%,

¹ Նույն տեղում, էջ 140: Ավագյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 29-31:

² The Armenians in Massachusetts. Boston, 1937, p. 32. Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 79:

իսկ ընտանիքով մեկնածները՝ 13%:¹

Մինչև 1911թ. հայերն Օսմանյան կայսրությունից ԱՄՆ են մեկնել որոշակի շրջաններից. արևմտահայկական տարածքներից գաղթողները՝ Սև ծովի գլխավոր Սամսուն նավահանգստից, իսկ կիլիկյան տարածքից գաղթողները՝ միջերկրածովյան Ալեքսանդրետ և Բեյրութ նավահանգստային քաղաքներից: Հետագա տարիներին համեմատաբար թույլ ստուգման ենթակա այդ վերջին երկու կայաններով Ամերիկա են մեկնել նաև թուրքական ոստիկաններից փախուստ տվող շատ հայեր: Գաղթական հայերը դեպի այդ նավահանգիստներն են դիմել թե՛ ուղքով և թե՛ քարավանային կառաչարերով:

1911-1912թթ. իտալաթուրքական և 1912-1913թթ. բալկանյան պատերազմների և հատկապես դրանց հաջորդող Առաջին աշխարհամարտի (1914-1918թթ.) տարիներին գաղթականության նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում վերականգնված արգելքի հետևանքով քիչ թվով հայերի է հաջողվել արտագաղթել ԱՄՆ, արդյունքում, մեծացել է փախստական ճանապարհով կամ ամերիկյան հպատակություն ունեցող ազգականների օգնությամբ մեկնողների թիվը: Ընդհանուր առմամբ, եթե միայն 1914թ. ԱՄՆ էր գաղթել 7.785 հայ, ապա հետագա տարիներին նրանց թիվը կտրուկ կերպով նվազել է՝ 1915-1919թթ. կազմելով ընդամենը 3.620 մարդ, որոնք հիմնականում Հայոց ցեղասպանությունից վերապրածներ էին՝ հարազատներին կորցրած, մասնատված ընտանիքներ, որբեր: Արդեն պատերազմի ավարտին ԱՄՆ-ում կար շուրջ 78.000 հայ:²

Պատերազմի ավարտից և Մուղոսի զինադադարից հետո (1918թ.) Օսմանյան կայսրությունում սկսված քեմալական շարժման վերելքը (1919-1921թթ.), որն ուղեկցվում էր թուրքիան քրիստոնյա ազգերից, այդ թվում նաև հայերից վերջնականապես մաքրագործելու նպատակով կազմակերպված շարունա-

¹ Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 65: Mirak, Robert. Outside the Homeland. Writing the History of the Armenian Diaspora (Recent Studies in Modern Armenian History. Cambridge, 1972, p. 120) Արշալոյս պատկերազարդ տարեգիրք, պատրաստեց Ա.Մելիքեան, Գ տարի, Ֆրեզնո, 1922, էջ 47:

² The Armenians in Massachusetts, էջ 32: Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 65: Մանկունի Լ. Լ., նշվ. աշխ., էջ 585:

կական ջարդերով, ինչպես նաև Անդրկովկասում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկումը (1918-1920թթ.), նոր թափ են հաղորդել դեպի ԱՄՆ իրականացվող հայ գաղթականությանը՝ 1920թ. կազմելով 2.762, իսկ 1921թ.՝ արդեն 10.212 մարդ: Վերջինս ամենից բարձր ցուցանիշն էր նախորդ բոլոր տարիների համեմատությամբ:¹

Եթե մինչև 1919թ. ԱՄՆ գաղթած հայերի զգալի մասը՝ շուրջ 76%-ը, տղամարդիկ էին և միայն 24%-ը՝ կանայք, ապա 1921 թվականից ընդհակառակը՝ աճել էր կանանց թիվը, որոնք մեծ մասամբ պարբերական ջարդերի հետևանքով այրիացածներ էին, և նվազել՝ տղամարդկանցը: Գաղթողները հիմնականում 16-45 տարեկան էին և մեկնել էին ընտանիքների հետ վերամիավորվելու նպատակով: 45 տարեկանից բարձր տարիք ունեցող գաղթականների թիվը համեմատաբար փոքր տոկոս է կազմել, ինչը գաղթելու հետ կապված դժվարությունների հետևանք էր: Կանայք կազմել են 52%, տղամարդիկ՝ 27%, երեխաները՝ 21%: Նրանց թվում էին նաև հայկական և ամերիկյան բարեգործական կազմակերպությունների, ինչպես նաև արևմտյան քարոզիչների կողմից թուրքական հարեմներից, ոչ քրիստոնյա ընտանիքներից, ճամբարներից ու որբանոցներից հավաքագրված հայերը: 1917-1924թթ. ԱՄՆ էր գաղթել պարբերական ջարդերի հետևանքով այրիացած 1.507 հայ:²

1914-1924թթ. ԱՄՆ է գաղթել 32.064 հայ՝ 1924թ. ԱՄՆ-ում բնակվող հայության ընդհանուր թիվը կազմելով ավելի քան 125.000:³ Արդեն 1923թ. ամերիկահայերի 90%-ը տեղաբաշխված էր հետևյալ 10 նահանգներում՝ Նյու Յորքում, Մասսաչուսեթսում, Ռոդ Այլենդում, Իլինոյսում, Կալիֆոռնիայում, Միչիգանում, Փենսիլվանիայում, Նյու Ջերսիում, Կոնեկտիկուտում, Ուիսկոնսինում: Այս նահանգների առավել հայաշատ քաղաք-

ներն էին՝ Նյու Յորքը, Բոստոնը, Ֆրեզնոն, Դետրոյտը, Փրովիդենսը, Ուստր, Ֆիլադելֆիան, Չիկագոն, Թրոյը:¹

ԱՄՆ-ը հանգրվան է դարձել նաև ռուսական կայսրությունից եկած բազմաթիվ հայերի համար: XX դարի սկզբին դեպի ԱՄՆ արևելահայ պանդխտության նախակարապետները Շիրակի դաշտավայրից էին: Չգալի թվով հայեր են մեկնել նաև Ալեքսանդրապոլից և հարակից Դուզքենդ, Ղազարաբադ, Սիվանի-րիլ, Աղզուլու և այլ գյուղերից: Այն սկզբում ներառել է 18-35 տարեկան երիտասարդների, ապա նաև՝ բարձր տարիքի հայերի: Թողնելով իրենց ընտանիքները՝ նրանք 2-3 տարով հեռանում էին աշխատելու, որպեսզի որոշակի դրամ վաստակելուց հետո վերադառնային ու բարվոքեին իրենց և հարազատների տնտեսական վիճակը: Մեծ մասամբ չարքաշ աշխատավորներից և աղքատ գյուղացիներից բաղկացած արևելահայ պանդուխտների կողքին որոշ թիվ էին կազմում նաև կրթվածները:² XX դ. սկզբին Ռուսական կայսրությունում և Կովկասում տիրող տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամն ընդլայնել է արևելահայերի տեղաշարժը դեպի օտար ափեր՝ ներառելով նաև Իգդիրից, Կողբից, Թիֆլիսից, Ղարաբաղից, Երևանից և այլ վայրերից ելած հայերի: Նրանք բնակություն են հաստատել հիմնականում ԱՄՆ-ի արևմտյան ափին՝ Կալիֆոռնիայի նահանգի Լոս Անջելես քաղաքում: Արևելահայերի հոսքն Ամերիկա առավել մեծ չափերի է հասել հատկապես 1908 թվականից սկսած և նվազել՝ կապված Առաջին աշխարհամարտի սկսվելու հետ:³

Արևելահայ պանդուխտներն ԱՄՆ մեկնելու նպատակով շոգեկառքով հասնում էին սևծովյան Բաթում կամ Բալթիկ ծովի Ռիգա և Լիեպայա նավահանգստային քաղաքներ, ուր տեղավորվում էին հատուկ հատկացված պանդուխտներում՝ փոխադրվելու համար սպասելով ԱՄՆ-ի իրենց հարազատների ու բարեկամների օգնությանը:⁴

Ի տարբերություն արևմտահայերի, արևելահայերի հոսքը դեպի ԱՄՆ, մեծ չափերի չի հասել, ինչը բացատրվում էր Ռու-

¹ Մանկունի Ն. Լ., նշվ. աշխ., էջ 585:

² Նույն տեղում: Minasian, Edward. The Armenian Immigrant Tide. From the Great War to the Great Depression (Recent Studies in Modern Armenian History. Cambridge, 1972, pp. 111, 112). Mirak, Robert. Armenians (Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. S. Thernstrom, ed., Cambridge. London, 1981, p. 139).

³ Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 107-108: Մանկունի Ն. Լ., նշվ. աշխ., էջ 585: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 139:

¹ Մանկունի Ն. Լ., նշվ. աշխ., էջ 583:

² Գալօեան Սիրական, Շիրակի հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս Անջելես, 1950, էջ 65, 70, 76, 77: «Ասպարեզ», 27.6.1913:

³ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 58: Գալօեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 101:

⁴ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 60: Գալօեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 78, 79:

սական կայսրությունում առկա ազգային նվազ հալածանքներով ու տնտեսական համեմատաբար բարվոք վիճակով: Այսպես՝ 1900-1905 թթ. ԱՄՆ էր մեկնել 50, 1905-1910թթ.՝ շուրջ 300, 1910-1913թթ.՝ 1.200 արևելահայ՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտ ԱՄՆ մուտք գործած ռուսահայերի ամբողջ թիվը կազմելով ոչ ավելի քան 2.500 մարդ: Այդ հոսքը նվազել է պատերազմի տարիներին և չնչին չափով ավելացել ռուսական պետությունում 1917թ. ստեղծված քաղաքական խառնաշփոթ իրավիճակի հետևանքով: Այսպես՝ արդեն 1920-1924թթ. ԱՄՆ գաղթած ամբողջ 20.659 հայերից ընդամենը 168-ն էին եկել Ռուսաստանից:

Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ-ի գաղթականության գրասենյակի տվյալներով, 1899-1924թթ. Ռուսական կայսրությունից ԱՄՆ էր մեկնել ավելի քան 3.500 հայ:¹

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո միջազգային առաքարեզում ստեղծված քաղաքական նոր հարաբերությունների հետևանքով ամերիկյան գաղթականական օրենքները վերսնայվել են. 1924թ. ընդունված Ազգային ծագումների քվոտայի օրենքով (National Origins Quota) խիստ սահմանափակվել է նաև ԱՄՆ մուտք գործելու թույլատրություն ստացող հայերի թիվը:

Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում և ցարական Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն ու ճգնաժամային իրավիճակը, ինչպես նաև դաշնակից տերությունների նկատմամբ հայերի ունեցած հավատի կորուստը ի չիք են դարձրել ԱՄՆ գաղթած, սակայն հայրենիք վերադառնալու հույսը դեռևս իրենց հոգու խորքում անթեղած բազմահազար հայերի երազանքը՝ նրանց ամրացնելով որդեգրած նոր երկրին:

1920թ. Հայաստանի խորհրդայնացումով երկրում ստեղծված գաղափարաքաղաքական, ինչպես նաև՝ սոցիալ-տնտեսական որակապես նոր հարաբերությունները և դրանց շուրջ սփյուռքում սկիզբ առած հակաքարոզչությունը առժամանակ առկախել են Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայրենի

բնակավայրերից բռնագաղթված և օտարության մեջ դեգերող հայության զգալի մասի ազգահավաքումը հայրենի հողում՝ հարկադրելով նրանց շարունակել ապաստան փնտրել օտար ափերում: Բացի այդ, Կիլիկիայի պարպումից հետո (1921թ.) և, ի շարս արևմտաեվրոպական (Ֆրանսիա, Հունաստան) և Հարավային Ամերիկայի (Արգենտինա, Բրազիլիա, Ուրուգվայ) որոշ երկրների, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները նորից ապաստան է դարձել 1920-1930-ական թվականներին Կիլիկիայից, Հունաստանից, Մերձավոր և Միջին Արևելքից ու այլ վայրերից գաղթող հայության համար:¹

Ամերիկյան գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1925-1933թթ. ԱՄՆ էր մուտք գործել 7.286, իսկ 1925-1943թթ.՝ 7.706 հայ, ընդ որում, նրանց գերակշիռ մասը՝ 6.167-ը, գաղթականի կարգավիճակով: Համաձայն Ամերիկյան մարդահամարի տվյալների, 1930թ. հայերը հիմնականում կենտրոնացած էին Մասսաչուսեթսի, Կալիֆոռնիայի, Ռոդ Այլենդի, Կոնեկտիկուտի նահանգներում, իսկ ժամանակի հայաշատ քաղաքներն էին՝ Դետրոյտը, Լոս Անջելեսը, Փրովիդենսը, Բոստոնը, Ուստորը, Ֆրեզնոն, Սան Ֆրանցիսկոն և այլն: Արդեն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրեին ԱՄՆ-ում բնակվում էր շուրջ 200.000 հայ:²

Չանգվածային հայրենադարձության տարիներին՝ 1947-1948թթ., Հայաստան է ներգաղթել ընդամենը 151 ամերիկահայ:³ Խորհրդային հասարակարգում քաղաքական, ընկերային և տնտեսական բնույթի դժվարությունները սահմանափակել են ամերիկահայերի հետագա հայրենադարձությունը:

Չանգվածային հայրենադարձությանն ի հակակշիռ՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո դեպի Միացյալ Նահանգներ հայերի գաղթի նոր ալիք է սկսվել ի հետևանս

¹ Փիրումյան Ռուբինա, Ավագյան Քնարիկ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ (ԱՄՆ), «Հայ Սփյուռք Հանրագիտարան», Երևան, 2003, էջ 36-37:

² Mahakian, Charles. History of Armenians in California. A Thesis. California, 1935. pp. 7-8, 10. Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. S. Thernstrom, ed., Cambridge, London, 1981, p. 1037. Փիրումյան Ռ., Ավագյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 36-37:

³ Atamian, Sarkis. The Armenian Community. New York, 1955, p. 411.

¹ «Ասպարեզ», 27.6.1913: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 139: Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 111. Մանկունի Ն. Լ., նշվ. աշխ., էջ 586:

1948թ. ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի կողմից հաստատված «Տեղահանված մարդկանց մասին» (Displaced Persons' Act) օրենքի: Հայերի շրջանում այդ օրենքը գործադրելու նպատակով ստեղծվել է «Հայրենագուրկ հայերի օգնության ամերիկյան ազգային կոմիտեն» - ԱՆՉԱ (American National Committee to Aid Homeless Armenians - ANCHA, նախագահ՝ Ջորջ Մարտիկյան, փոխնախագահ՝ Սուրեն Սարոյան, Հայկ Շեքերջյան), որը պաշտոնապես մինչև 1952թ. (սակայն հետագա տասնամյակներում ևս) իրականացրել է երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Գերմանիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում հայտնված ավելի քան 4.500 ռազմագերի-տարագրյալ հայերի փոխադրումն ու բնակեցումը ԱՄՆ-ում (Նյու Յորքի Նյու Ջերսիի, Փենսիլվանիայի, Մասսաչուսեթսի, Ռոդ Այլենդի, Կոնեկտիկուտի, Միչիգանի, Իլինոյսի, Օհայոյի, Ուիսկոնսինի, Կալիֆոռնիայի և այլ նահանգներում): 1944-1952թթ. ԱՄՆ է մուտք գործել 4.379 հայ, մինչ դեռ՝ 1947թ. տվյալներով ԱՄՆ-ում բնակվում էր 215.000 հայ:¹

Հետպատերազմյան տարիներին շարունակվել է հայերի արտահոսքը ԱՄՆ ինչպես արևմտյան (Ֆրանսիա), այնպես էլ՝ արևելյան (Բուլղարիա) ու հարավային եվրոպայից:

Հայերի հոսքը ԱՄՆ նոր թափ է ստացել 1950-ական թթ. և որոշ ընդհատումներով շարունակվում է ցայսօր: 1952թ.-ից՝ Եգիպտոսից, 1958-1961թթ.՝ Սիրիայից, 1960թ.-ից՝ Խորհրդային Հայաստանից, 1960-ական թթ. կեսից՝ Թուրքիայից, Հունաստանից, 1960-ական թթ. վերջից՝ Լիբանանից, 1979թ.-ից՝ Իրանից, ապա՝ Հորդանանից և Իրաքից դեպի ԱՄՆ տեղ գտած արտագաղթերը հետևանք էին վերոհիշյալ երկրներում սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական անկայուն գործընթացների: 1965թ. ԱՄՆ-ում բնակվում էր 300.000 հայ: Նույն թվականին ԱՄՆ-ում ընդունված Գաղթականական օրենքով (Immigration Act) վերացվել են ներգաղթի նկատմամբ նախկինում գործող և 1952թ. Գաղթականական և ազգության օրենքով (Immigration

and Nationality Act) խստացված սահմանափակումները՝ խթանելով աշխարհի տարբեր կողմերից (հատկապես՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքից, Խորհրդային Հայաստանից) շուրջ 2.000 հայերի ներհոսքը ԱՄՆ:¹

Արդեն 1970-1972թթ. ԱՄՆ-ում բնակվում էր շուրջ 450.000-500.000 հայ: Նրանք հիմնականում տեղաբաշխված էին Միջին-Ատլանտյան (Նյու Յորք, Նյու Ջերսի, Փենսիլվանիա, Կոլումբիայի տարածաշրջան, Վիրջինիա), Նոր Անգլիայի (Մասսաչուսեթս, Ռոդ Այլենդ, Քոնեքթիկուտ, Նյու Հեմփշիր), Միջին-արևմտյան (Ուիսկոնսին), Արևմտյան (Կալիֆոռնիա), Հարավ-արևելյան (Ֆլորիդա) շրջանների նահանգներում:² Հայաշատ քաղաքներից էին՝ Նյու Յորքը, Լոս Անջելեսը, Դետրոյտը, Բոստոնը, Չիկագոն, Ֆիլադելֆիան, Ֆրեզնոն, Սան Ֆրանցիսկոն, Փրովիդենսը, որոնցում կենտրոնացած էր հայության գրեթե կեսը:

ԱՄՆ-ի գաղթականական օրենքների ազատականացման և 1975թ. ԽՍՀՄ-ի կողմից Հելսինկիում ստորագրված Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության պայմանագրով «Ընտանիքների վերամիավորման նպատակով» նաև Սովետական Հայաստանից արտագաղթի նկատմամբ արգելքների մեղմացման պայմաններում զգալի չափով ստվարացել է հայերի արտահոսքը Միացյալ Նահանգներ:

Արդեն 1960-1970-ական թթ. նորից ԱՆՉԱ-ի միջոցով Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներից (հատկապես՝ 1956թ. Սուեզի միջադեպի և 1975-1976 թթ. լիբանանյան քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ), ինչպես նաև՝ Խորհրդային Հայաստանից 18.500 հայ է արտագաղթել ԱՄՆ, ընդ որում՝ 512 ընտանիք տեղավորվել է Կալիֆոռնիայի նահանգի Լոս Անջելես քաղաքում: Ժամանակի ընթացքում Կալիֆոռնիայի նահանգը և մասնավորապես Լոս Անջելես քաղաքը վերածվել են ԱՄՆ արտագաղթող հայության կենտրոնատեղիի: Միայն 1979թ.

¹ Wertsman, Vladimir. The Armenians in America. 1618-1976. A Chronology & Fact Book. New York, 1978, p. 15. Mirak, R. Armenians (Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. S. Thernstrom, ed., Cambridge, London, 1981, p. 140). Avakian, Ara S. The Armenians in America. Minneapolis, 1977, p. 47. Խաթանասեան Երուանդ, Հայոց թիւը, Պոսթոն, 1965, էջ 28: US Immigration Policy. Durham, 1984, pp. 45-46.

² Avakian, A. S., նշվ. աշխ., էջ 49:

¹ Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 7-8: Barsumian, N. Stowaway to Heaven. Ohio, 1961, p. 151. Մարտիկեան ճորճ, Երզն Ամերիկայի, Պէյրուք, 1957, էջ 351, 352: Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. S. Thernstrom, ed. Cambridge, London, 1981, p. 1037. Tashjian, J. H. The Armenians of the United States and Canada. Boston, 1947, pp. 20-25.

խորհրդային Հայաստանից ԱՄՆ մեկնելու այցագրեր (վիզա) են հանձնվել շուրջ 7.000 հայերի, որից 3.200-ը արտագաղթել է Լոս Անջելես (1980թ. տեղի հայ բնակչության աճը կազմել է 50%): 1985թ. ԱՄՆ-ում բնակվում էր 600.000-800.000 հայ: Նրանք հիմնականում տեղաբաշխված էին Կալիֆոռնիայի, Մասսաչուսեթսի, Նյու Յորքի, Նյու Ջերսիի, Ռոդ Այլենդի, Իլլինոյսի, Միչիգանի նահանգներում:¹

1985թ. ԽՍՀՄ-ում սկսված արմատական գործընթացները, 1988թ. Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը, ապա՝ 1991թ. Հայաստանի անկախացմանը հաջորդած սոցիալ-տնտեսական կյանքի անկումն ու քաղաքական անկայուն վիճակը աննախադեպ մեծ չափերի են հասցրել հետագա տարիներին երկրից հայերի արտագաղթը ԱՄՆ:

Ներկայումս Հայաստանից արտագաղթածները ներթնիկ որակական նոր շերտ են ստեղծել նախկինում մեծ մասամբ օտար երկրներից ԱՄՆ-ում հաստատված և ավելի քան հարյուր տարվա ընթացքում կազմակերպված բնույթ ստացած ամերիկահայության ներհամայնքային կյանքի դասական նկարագրի կողքին:

Ամերիկահայերի կապը բնօրրանի հետ.

Ամերիկահայերի կապը բնօրրանի հետ մշտապես եղել է անկապտելի: Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից ամերիկահայ ազգային գործիչների ջանքերով հնարավոր է դարձել հայրենի երկրի ու ժողովրդի համար ճակատագրական պահին առանձին միավորումներով համախմբել ընդհանուր առմամբ միասնական գործելու պատրաստակամություն դրսևորած տեղի ազգային, հասարակական, քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը՝ մասնակցելով ինչպես բնօրրանում ծավալված կամավորական շարժումներին, բազմափուլ կարողությամբ հայրենակիցներին ու գաղթականներին սատարելուն, այնպես էլ Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում Հայ Դատի պաշտպանությունը հետամտող քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական և այլ բնույթի ծեռնարկներին: Այդ նպատակով կազմակերպված ամերիկահայ միջկուսակցական և ազգային մարմին-

ներից էին՝ Միջկուսակցական խորհրդատուները (1914թ., նույն-բեր, Բոստոն), որը շուտով վերանվանվել է Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախմբի (ԱՊԱՀ), Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը (ԱՇՊՄ) (1915թ., Նյու Յորք), և այդ երկուսի միավորումից կազմավորված Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միությունը (ԱՊԱՄ) (1915թ.), ԱՄՆ-ում Փարիզի Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցչական մարմինը՝ Ամերիկայի հայ ազգային միությունը (ԱՀԱՄ) (1917թ., մարտ, Բոստոն, ատենապետ՝ Միհրան Սվազլյան), որը հիմնել է ինչպես Հայ ազգային միության Հանրակա-նության գրասենյակը (1918թ., Նյու Յորք, հետագայում վերանվանվել է Մամլո գրասենյակ), նույնպես և ավելի ուշ՝ Հանրականության կոմիտեն, որոնք նույնպես գործում էին Փարիզի ազգային պատվիրակության հետ համատեղ:¹

Ամերիկահայերը զինվորական, զինական, ռազմամթերային և նյութական զգալի կարողությամբ իրենց անմնացորդ մասնակցությունն են ունեցել թե՛ Կովկասում և թե՛ Սիրիայում ու Կիլիկիայում հայկական կամավորական զորամիավորումների ծավալած ռազմական գործողություններին: Այսպես, ամերիկահայությունը ռուսական ռազմական հրամանատարության ներքո գործող կովկասյան կամավորական շարժումը 1915-1917թթ. տրամադրել էր շուրջ 342.000 դոլար, ԱՄՆ-ի ՀՀԴ կուսակցու-թյունը միայն երկու ամիսների ընթացքում Կովկաս էր առաքել 800 կամավորներ, ֆրանսիական ռազմական հրամանատարու-թյան ներքո կազմված «Արևելյան Լեգեոնում» մարտնչելու հա-մար 1917թ. կամավորագրված 5.000 ամերիկահայերից անդա-մակցելու հնարավորություն էր ընձեռվել ընդամենը 1.172-ին:²

¹ Ավագյան Զ., նշվ. աշխ., 2000, էջ 110-111: Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի. 1917-1921թթ., Պոստոն, 1922, էջ 8, 9, 10, 11, 12: Հայկ Վահե, Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 994: The Armenians in Massachusetts, էջ 52: Թեոդիկ, Ամնուն տարե-ցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պօլիս, 1922, էջ 283, 286: Երզնէճեան Մանուկ Գ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրեզնօ, 1930, էջ 202: Սահմանադրութիւն եւ կանոնադրութիւն Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, Պօսթօն, 1917, էջ 2, 19, 20:

² Համառօտ տեղեկագիր Հ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունեութեան. 1915-1917թթ., Թիֆլիս, ա.Ճ., էջ 7: Լազեան Գաբրիէլ, Հայաստան եւ 29

¹ Փիրումյան Ռ., Ավագյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 61: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 27: Antreassian, J., նշվ. աշխ., էջ 255:

Ամերիկահայության գործուն ջանքերի շնորհիվ 1916թ. հոկտեմբերի 21-22-ը ԱՄՆ-ի նախագահի ու Կոնգրեսի որոշմամբ երկրով մեկ հայտարարվել է «Հայոց օր», և, ի պաշտպանություն Հայ դատի, շուրջ 400 քաղաքներում կազմակերպվել են Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները դատապարտող հավաքներ, բողոքի ելույթներ ու ցույցեր, ինչպես նաև հայօգուտ բազմաթիվ միջոցառումներ, հանգանակություններ և այլն: Ամերիկյան ժողովուրդն իր սրտակցությունն ու համերաշխությունն է արտահայտել թուրքական բռնապետությունում հետապնդվող ու հալածվող քրիստոնյա ազգություններին և նրանց ի նպաստ նվիրաբերել ավելի քան 30 մլն դոլար: Շուտով կազմակերպվել է Հայաստանի ամերիկացի բարեկամների Հայաստան-Ամերիկա ընկերությունը (նախագահ՝ Ֆիլադելֆիայի հայտնի իրավաբան, հայասեր Ուոլթեր Ջորջ Սմիթ), որը հայկական հանձնախմբի խորհրդատվությամբ, մինչև Լոզանի վեհաժողովը, ամերիկյան հասարակության և կառավարության շրջանում իրականացրել է Հայ Դատին ի նպաստ ձեռնարկներ:¹

Ամերիկայի հայ ազգային միությունը ԱՄՆ-ում գործող իր 187 մասնաճյուղերով երկրի ողջ հայության հետ միասին իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել Կիլիկիայի ազատագրման նպատակով կազմակերպված կամավորական շարժմանն ու դրան հաջորդող խնդիրների իրականացմանը, 1918թ. մարտին ձեռնակված 1 մլն դոլարի հանգանակությանը, իսկ 1919թ. փետրվարի 1-ին գաղութի պատմության մեջ առաջին անգամ իրականացրել ազգային նակարդակի ընտրություններ՝ պատերազմի ավարտից հետո Փարիզում գումարվելիք Համազգային ժողովին ներկայացնելով չորս պատգամավորների, ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի հետ օգնել եղեռնից վերապրած հայ որբերին ու կարոտյալներին, աջակցել ՀՀ առաջին վարչապետ Հովհաննես Բաջազյանին կողմից ի նպաստ հայոց բանակի ԱՄՆ-ում կազմակերպված հանգանակիչ առաքելությանը, ինչպես նաև՝ Փարիզի Ազգային խորհրդի

նախագահ Պողոս Լուբարի հանձնարարությամբ 1919թ. նոյեմբերի վերջին Ջորավար Անդրամիկի և հրամանատար Հակոբ Բոնապարտյանի կողմից ԱՄՆ-ում կազմակերպված Ազգային փրկության հանգանակությանը:¹

Ամերիկայի հայ ազգային միությունը ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև եվրոպական երկրների անտեղյակ հասարակայնությանը Հայաստանն ու հայերին ներկայացնելու նպատակով հրատարակել ու տարածել է քաղաքական, պատմական ու գեղարվեստական բնույթի մի շարք աշխատություններ:

ԱՄՆ-ի ղեկավարության ու կոնգրեսականների շրջանում Ամերիկայի հայ ազգային միության ծավալած հայանպաստ գործունեությունը շուտով տվել է իր շոշափելի արդյունքները: ԱՄՆ-ի նախագահ Կուդրո Ուիլսոնը Հայաստանի Հանրապետությունն է առաքել գեներալ Ջեյմս Հարբորդի ղեկավարությամբ քննիչ հանձնախումբ՝ տեղում ուսումնասիրելու հայերի տեղահանումներն ու կոտորածները, ինչպես նաև Հայաստանի նորահաստատյալ պետությանը տնտեսական օգնություն ցույց տալու առաջնահերթ հարցերը, իսկ Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովը (նախագահ՝ Ուորդեն Հարդինգ) 1918թ. սեպտեմբերի 29-ին և հոկտեմբերի 2-ին ու 10-ին ունկնդրության էր դրել հայ ներկայացուցիչների և հայասեր ամերիկացիների Հայոց հարցին առնչվող հաղորդումները:²

Ամերիկահայ գաղութի և Հայ ազգային միության կազմակերպված ջանքերի շնորհիվ 1919թ. հունվարին 60 հայասեր ամերիկացիների համախմբումով ստեղծվել է Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեն (նախագահ՝ Ջեյմս Ջերարդ) երկրի հասարակական ու քաղաքական ոլորտներում հայերի նկատմամբ համակրանք ձևավորելու և ԱՄՆ-ին ճանաչել տալու Հայաստանի լիակատար անկախության իրավունքը:³ Եվ կամ՝ 1919թ. մարտին ամերիկյան առաջավոր հասարակայնության 15.300 ներկայացուցիչներ (հոգևորականներ, նահանգների կառավարիչներ, կոլեջների ու համալսարանների նախագահ-

Հայ Դատը (վաերագրեր), Գահիրե, 1946, էջ 188: Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, էջ 27:
¹ Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 994: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1922, էջ 284: Ծիզմեճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 372:

¹ Ծիզմեճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 360, 366-367, 368, 417-419:
² Ծիզմեճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 372, 373:
³ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Արխիվ (ՀՀ ԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թ. 8ա-8բ:

ներ) խնդրագիր են ներկայացրել ԱՄՆ-ի նախագահին՝ փութացնելու Ազատ Հայաստան ստեղծելու ուղղությամբ Փարիզի խաղաղության ժողովում վերջինիս ձեռնարկելիք ջանքերը և դրանք վերածելու գործուն քայլերի:¹

Միությունը քաջալերել ու նյութապես օգնել է նաև 1919թ. նոյեմբերին կազմավորված Ամերիկահայ տիկնանց միությանը, որը ամերիկացի քվեատու կանանց և բարձրաստիճան պաշտոնյաներին լուսաբանել է Հայ դատը՝ փորձելով նրանց միջոցով ազդել Կոնգրեսի վրա՝ վավերացնելու հայանպաստ որոշումները:²

Առաջին աշխարհամարտից հետո Ամերիկայի հայ ազգային միությունն ԱՄՆ-ի և եվրոպական պաշտոնատարների կողմից ճանաչում ստացած անցագիր-վկայականներ է տրամադրել դեպի հայրենիք մեկնող իր հայրենակիցներին: Իր գոյության հինգ տարիների ընթացքում միության դրամազուլիսը կազմել է շուրջ 930.000 դոլար: Հեռատես քաղաքական գործիչ և հմուտ դիվանագետ Միհրան Սվազյանի կողմից ղեկավարվող Ամերիկայի հայ ազգային միությունն իր հետամտած հայանպաստ լուրջ խնդիրների իրականացումը համազգային, մինչև անգամ միջազգային ու հատկապես ամերիկյան կառավարական ու հասարակական մակարդակներով կազմակերպելու կարողությունների համար ԱՄՆ-ի պաշտոնական խավերի կողմից ճանաչվել է որպես ամերիկահայ գաղութը ներկայացնող մարմին՝ դառնալով հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում:³

Ամերիկահայ բազմաթիվ ու բազմաբնույթ ընկերությունների, միությունների ու կազմակերպությունների կողքին իրենց ու-

¹ Երկրագնդի Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 376:

² Նույն տեղում: Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, էջ 39:

³ Երկրագնդի Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 376: Ավագյան Բ., նշվ. աշխ., 2000, էջ 116-120: Ամերիկայի հայ ազգային միության գործունեության մասին ավելի մանրամասն տես նաև՝ Ավագյան Բնարիկ, Հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում, «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, 2003, թիվ 4, էջ 98-104: Նույնի, Մեծն Բրիտանիայում եւ Միացեալ Նահանգներում Հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպությունների հիմնադիր Միհրան Սվազյանը եւ Նախագահ Վուոո Ռիլսընը, «Ազգակ» Բացառիկ, Պէյրուս, 2009, էջ 96-102:

րույն ու կարևոր դերն են կատարել ԱՄՆ-ում հաստատված հայկական ու հայաբնակ տարբեր տեղավայրերի հայրենակիցների կողմից հիմնված համախմբումները՝ հայրենակցական միությունները: Ամերիկյան հողի վրա դրանք սկսել են ի հայտ գալ այդտեղ հայության թվի սովորացմանը զուգընթաց, այսինքն՝ XIX դ. 80-ական թվականների վերջից, երբ մեծացել էր նաև Նոր Երկրում ծնված հայրենակիցների թիվը: Այնպես որ, ժամանակի ընթացքում ստեղծված հայրենակցական համախմբումներն աստիճանաբար ներառել են հայրենի գրեթե բոլոր քաղաքները, գյուղերն ու ավանները (Հուսեյնիկ, Քեսրիկ, Մորենիկ, Հողե, Դատեն, Փերչենճ, Բազմաշեն, Հոկիի, Խոյլու-Թլկատին, Բալու Պաղին, Վարդաթիլ, Եղեգի, Շենթիլ, Բաշաղակ, Քորբե, Չարսանճակ Բերի, Իջմե, Աղնցիգ, Քղի, Չմշկածագ, Ծովք, Ակն, Օձ, Հապուսի, Խարբերդ, Սեբաստիա, Արաբկիր, Հազարի, Մալաթիա, Կեսարիա, Աղանա, Տիգրանակերտ, Եղեգի, Բալու Սաքրաթ, Մարաշ, Էվերեկ, Չոմախլու, Ներխի, Կարին, Ֆենեսե, Թոմարգա, Չոր, Մուռի, Տարոն-Տուրուբերան, Շապին Գարահիսար, Հեֆթարե, Թոքատ, Ջերմուկ, Ուրֆա, Հաճըն, Այնթապ, Յոզղատ, Իզմիր և այլն): Միաժամանակ, ամերիկաբնակ հայրենակիցների զգալի մասն անդամակցել կամ հարել է հիշյալ միություններին, որոնք, ի դեպ, գերծ էին կուսակցական որևէ երանգավորումից:

Սկզբնապես ամերիկահայ հայրենակցական միությունները ստեղծվել են հայրենի բնակավայրերում ուսումնական ու կրթական գործն առաջ մղելու, հայ երեխաներին նախնական ու բարձրագույն նորանոր գիտելիքներ հաղորդելու, տեղի հայկական դպրոցների տեխնիկական, ուսումնական, դասավանդման և ուսուցչական մակարդակները բարձրացնելու նպատակով: Հետևաբար, այդ հայրենակցականները կրել են Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Դպրոցասիրաց անուններ:¹

XIX դ. 90-ական թվականների ջարդերը ժամանակավորապես խոչընդոտել, իսկ 1914թ. սկսված Առաջին աշխարհամարտն ընդհանրապես արգելակել են հայրենակցական Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Դպրոցասիրաց ընկերությունների ծրագրերի հետագա իրականացմանը հայրենի բնօրրանում՝ ստիպելով նրանց կամ դադարեցնել, կամ՝ վերակազմել իրենց

¹ Ավագյան Բ., նշվ. աշխ., 2000, էջ 94-95:

գործունեությունը՝ այն ծառայեցնելով ռազմական պահանջներին: Երբեմն հայրենակցական ընկերությունները նույնիսկ վեր են ածվել երիտասարդների հեղափոխական, ինքնապաշտպանական ջոկատները համախմբող կենտրոնների, որոնց խնդիրն էր օգնել երիտօրբական վայրագություններին զոհ գնացող իրենց հայրենակիցներին:

XIX դարի 90-ական թվականներին, ապա՝ XX դ. սկզբին և վերջապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ու դրան հաջորդող ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածքներում հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված պարբերական ջարդերը, կոտորածներն ու ցեղասպանությունը, և որպես հետևանք առաջ եկած թշվառությունը, որբությունը, սովը, համաճարակներն ու զրկանքները չէին կարող անարժագանք թողնել օվկիանոսից այն կողմ գտնվող իրենց հայրենակիցներին, որոնցից ամեն մեկը մի «հոգու հատոր» ուներ հայրենի երկրում թողած: Ահա թե կը մի «հոգու հատոր» ուներ հայրենի երկրում թողած: Ահա թե ինչու, ԱՄՆ-ում գործող Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց ու Դպրոցասիրաց ընկերությունների կողքին, հատկապես 1900-ական թվականներից սկսած, աստիճանաբար ի հայտ են եկել հայրենի հուսալքված բնակչությանն ամեն կերպ սատարելու, ավերված բնակավայրերն ու կրթօջախները վերականգնելու, ինչպես նաև անհամար որբերին սատարելու կոչված բազմաթիվ հայրենակցական ընկերություններ ու միություններ, որոնք, սերվելով վերոհիշյալ ուսումնասիրացներից և ժամանակի ընթացքում ու պատմական հանգամանքների բերումով վերակառուցելով դրանց նախկին գործունեությունը, արդեն 1914 թվականից, իրենց առջև դրված նոր խնդիրներին համապատասխան, կրել են Այրիախնամ, Որբախնամ, Որբասիրաց, Աղքատախնամ ու Նպաստամատույց անուններ: Ընդ որում, սկզբնական շրջանում, մինչև Առաջին աշխարհամարտը, դրանց մի մասը գործել է նախորդ՝ Կրթասիրաց կամ Ուսումնասիրաց ընկերությունների հետ զուգակցված կամ՝ նրանց անվան տակ, և միայն 1915թ. Մեծ եղեռնից հետո է, որ վերջիններիցս մեծ մասը, դադարեցնելով իր կրթասիրական գործունեությունը և վերականգնվելով, լիովին ձեռնամուխ է եղել թշվառության մեջ հայտնված հայրենակիցներին նյութապես ու բարոյապես սատարելուն, մինչդեռ մյուսները, կազմակերպչական ու ֆինան-

սական առումով ի վիճակի չլինելով իրենց գործունեությունը վերակառուցել և ծառայեցնել նոր, արտակարգ պայմաններին, ինքնալուծարվել են կամ՝ դադարեցրել իրենց գործունեությունը: Իրենց հայրենակիցներին սատարելու կոչված վերոհիշյալ նոր ընկերությունների կողքին, դրանց հետ համագործակցված, գործել են նաև մի շարք հայրենակցականների Տիկնանց որբախնամ և Հիվանդանոցային օժանդակ ընկերություններ: Թվարկված բոլոր ընկերություններն էլ զգալի նյութական միջոցներ են հատկացրել տարագրված և հատկապես Դեր Չոր ու արաբական անապատի այլ տարածքներ քշված հայրենակիցներին հայտնաբերելու ու նրանց բազմակողմանի օգնություն ցույց տալու համար: Հայրենակցական հիշյալ ընկերությունները զգալի ներդրում են ունեցել նաև 1916թ. կովկասյան, ապա՝ կիլիկյան կամավորական շարժումներին նյութապես ու բարոյապես, զինվորական ու ռազմական առումներով խթանելու ուղղությամբ, Սբ. Էջմիածնի և Կիլիկիայի կաթողիկոսարանների միջոցով դրամական օժանդակություն առաքել՝ ի նպաստ կարոտյալ հայրենակիցների, բոլոր միջոցներով աջակցել Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցի, ՀԲԸՄ և այլ կազմակերպությունների ազգօգուտ ջանքերին: Իրենց գործունեությունը նոր ժամանակների ստիպողական հանգամանքների համապատասխան վերակառուցելու նախկին կրթասիրաց միությունների հայրենանվեր գործերն արժանացել են համայն հայության հիացմունքին ու բարձր գնահատանքին:¹

Հայրենի ավերված բնակավայրերը վերականգնելու և նախկին խաղաղ ու ստեղծագործ կյանքը վերադարձնելու դժվարին գործն ԱՄՆ-ում ստանձնել էին այդ նպատակով կազմակերպված Վերաշինաց, ինչպես նաև Հայրենակցական անունները կրող միությունները, որոնք խնդիր էին դրել օգնել տարագիր հայրենակիցներին հետ վերադառնալ հարազատ բնակավայրերը, այնտեղ կառուցել հիվանդանոցներ, որբանոցներ, աշխատանքային արհեստանոցներ, վերաշինել դպրոցներն ու եկեղեցիները, նյութական ու բարոյական օգնություն ցույց տալ որբացածներին ու այրիացածներին, թշվառներին, կարիքավորներին ու անաշխատներին և այլն: Հիշյալ միությունները բազմիցս կազմակերպել են հանգամանակից հավաքներ, ժողով-

¹ Ավագյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 96-98:

ներ, հանդիսություններ ու բազմաթիվ այլ միջոցառումներ, որոնց ընթացքում հավաքված հասույթը տրամադրվել է ի նպաստ Բեյրութում, Հալեպում, Բաղդատում, Շամուն (այժմ՝ Դամասկոս), Աթենքում, Սալոնիկում, Մարսելում, Վլադիվոստոկում և այլ վայրերում գտնվող տարագիր հայրենակիցներին՝ միաժամանակ այդ վայրերում ևս հիմնելով բժշկական, կրթական ու աշխատանքային կենտրոններ, որբանոցներ և այլն: Վերաշինաց ու Հայրենակցական միությունները հայրենակցական մակարդակի խնդիրներից բացի, ամենագործուն մասնակցությունն են ունեցել նաև համազգային կարևոր ձեռնարկների, այդ թվում նաև հանգանակությունների իրականացմանը (օրինակ՝ 1918թ. Ամերիկահայ ազգային միության կողմից կազմակերպված «1 մլն. դոլարի» հանգանակությանը, 1920թ. Չորավար Անդրանիկի կազմակերպած հանգանակությանը և այլն), ամեն կերպ աջակցել ՀԲԸՄ, Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի և հայանպաստ այլ ընկերությունների ու կազմակերպությունների աշխատանքներին և այլն: Ամժխտելի է ամերիկահայ հայրենակցական միությունների ծավալած գործունեության նշանակությունը նաև ԱՄՆ-ի հայ գաղթականների նկատմամբ:¹

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով (1920թ.) հայրենակցական միությունները, որոնց թիվը Սփյուռքում մոտավոր հաշվարկներով հասնում էր 300-ի, լծվել են ոչ միայն օտար երկրներում ցրված Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ իրենց հայրենակիցներին աջակցելու գործին, այլ նաև՝ դեպի Մայր Հայրենիք նրանց պարբերական հայրենադարձությունը (1920-1930-ական թվականներ, 1946-1948թթ., 1962-1965թթ.) կազմակերպելու ջանքերին: Այդ նպատակով և օժանդակություն հատկացնելու պատրաստակամությամբ հայրենակցական միությունները դիմել են խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը հայրենի կորցրած Երկրի բնակավայրերը հավերժացնող տեղանուններով ավաններ հիմնելու խնդրանքով, որտեղ կհաստատվեին տարագիր հայրենակիցները և կնպաստեին հայրենիքի վերաշինությանը: Այսպես, սփյուռքահայ հայրենակցականների, անհատ նվիրատվությունների, կտակների և մասնավորապես Հայաստանի Օգնության Կոմիտեի

(ՀՕԿ) միացյալ գործակցությամբ ծնունդ են առել Նոր Արաբկիրը (1925թ.), Նոր Եվդոկիան (1925թ.), Նոր Բուքանիան (1925թ.), Նոր Մալաթիան (1927թ.), Նոր Սեբաստիան (1928թ.), Նոր Խարբերդը (1930թ.), Նուբարաշենը (այժմ՝ Սովետաշեն) (1930թ.), Նոր Թոնարզան (1931թ.), Նոր Կեսարիան (1934թ.), Նոր Տիգրանակերտը (1934թ.), Նոր Կիլիկիան, Նոր Մարաշը, Նոր Ձեյթուն, Նոր Հաճընը, Նոր Կեսարիան, Նոր Յոզղատը, Նոր Եղեսիան, Նոր Տարոնը, Նոր Երզնկան, Նոր Ամասիան, Բալահովիտը, Այնթապը, Սուսա լեռը և այլ ավաններ:¹

Հայրենակցական միությունները, որոնց կենտրոնատեղիները հիմնականում գտնվում են ԱՄՆ-ում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի և Եվրոպայի հայաշատ տարբեր երկրներում գործող համապատասխան մասնաճյուղերով, բոլորեքյան օժանդակել և շարունակում են օժանդակել ոչ միայն Հայրենիքի վերաշինության գործին, այլև մշտապես արձագանքել են ինչպես իրենց որդեգրած երկրներին (Երկրորդ աշխարհամարտ (1939-1945թթ.) և այլն), նույնպես և՛ Մայր Հայաստանին բաժին ընկած դժվարությունների ժամանակ (Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945թթ.) դեղորայք, պարեն, հագուստ առաքել սովետական բանակի մարտիկներին, նպաստել «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան հանգանակություններին (1943-1944թթ.), մասնակցել Լենինականի (1928թ.) ավերիչ երկրաշարժից տուժած բնակչությանն աջակցելուն և այլն):

Ֆաշիզմի դեմ պայքարի ճակատագրական տարիներին ամերիկահայ տարբեր կուսակցություններ, բազմաթիվ կազմակերպություններ, հայրենակցական միություններ, ինչպես նաև՝ անհատներ, միասնականություն են դրսևորել ոչ միայն իրենց քաղաքացիական պարտքի կատարման, այլև՝ հեռավոր հայրենիքին (առանձին բացառությամբ՝ ՀՅԴ-ից) նյութապես և բարոյապես սատարելու գործում: Այդ մասին է վկայել 1941թ. օգոստոսին Նյու Յորքում տեղի ունեցած զանգվածային հանրահավաքի ժամանակ ԽՍՀՄ կառավարությանն ուղղված ամերիկահայության հետևյալ դիմումը. «Մենք, ամերիկահայերս, որոնց բնիկ երկիրը կը պաշտպանէ Կարմիր Բանակը, կզգանք,

¹ Մելիքսեթյան Հովիկ, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985, էջ 110-115:

¹ Ավագյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 98-99:

որ պարտաւոր ենք օգնելու Սովետ Միութեան, պայքարելու մինչեւ այն ատեն, երբ ամբողջ աշխարհի երեսէն կոչնչացուի ֆաշիզմը»:¹

Պատերազմի ամենավճռական տարիներին աշխարհով մեկ սփռված հայությունը միավորվել է Ազգային ճակատներում, որոնց գործուն կազմակերպություններից էր նաև 1944թ. մարտի 19-ին Նյու Յորքում վերջնականապես ձևավորված Ամերիկահայ Ազգային խորհուրդը՝ ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների միասնական ճակատը (բաղկացած ՌԱԿ, ՍԴԳ, Ամերիկահայ Առաջադիմական Միության, ԶԲԸՄ, հարանվանական եկեղեցիների, տարբեր հայրենակցական և այլ միությունների ներկայացուցիչներից), որը, երկրով մեկ տարածված իր բազմաթիվ մասնաճյուղերով, միջոցառումներ, հանգանակություններ ու նվիրատվություններ է կազմակերպել՝ ի նպաստ ամերիկյան և խորհրդային բանակների, Կարմիր խաչի և Մայր Զայրենիքի, իսկ պատերազմի ավարտից հետո (մինչև 1950թ.) ձեռնամուխ է եղել նաև նորակազմ ՄԱԿ-ի շրջանակներում Զայրատին արդարացի լուծում տալու խնդրին:² Ամերիկահայ Ազգային խորհրդի հայրենամկեր ջանքերի շնորհիվ 1944թ. գարնանը ֆաշիզմին հերոսաբար դիմագրաված ԽՍՀՄ ազատագրված տարածքների բնակչության համար ուղարկվել է 75 հազար դոլար արժողության 25 հազար նվեր-ծանրոց, Զայաստանի համար՝ մեկ նավ հագուստեղեն: Բացի այդ, Ռուսաստանի Օգնության կոմիտեի միջոցով Կարմիր Բանակի համար առաքվել է 50 հազար դոլար, ինչպես նաև՝ 87 հազար դոլար արժողության դեղորայք: Խորհրդային Միության պատերազմական ջանքերին աջակցող Ամերիկա-հայկական կոմիտեն մինչև 1943թ. հանգանակել է Կարմիր Բանակի համար՝ շուրջ 56 հազար դոլար, կարիքավորների համար՝ 29 հազար դոլար, Զայաստանի համար՝ 11 հազար դոլար, ինչպես նաև՝ 9 հազար

դոլար արժողության 2.700 կտոր բրդյա գործվածքեղեն և այլն:¹

Ամերիկահայությունը, անմնացորդ օժանդակելով պատերազմից ուժասպառ խորհրդային Միությանը և հեռավոր Մայր Զայաստանին, իր զգալի ներդրումն է ունեցել նաև Սփյուռքի առաջադեմ ուժերի կողմից «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման գործին: Ամերիկահայության արագ և կազմակերպված ջանքերի շնորհիվ 1943թ. մարտից մինչև 1944թ. մարտ ընկած ժամանակահատվածում այդ նպատակով ԱՄՆ-ում հանգանակվել է առնվազն 115 հազար դոլար՝ «Սասունցի Դավիթ» տանկային առաջին (նաև 173 հազար դոլար՝ Կարմիր խաչի հիմնադրամին), ապա՝ 40 հազար դոլար երկրորդ շարասյունների կառուցման համար, որոնք, շատ կարճ ժամանակում շարք մտնելով, մասնակցել են խորհրդային երկրի ազատագրական հաղթարշավին: Իսկ 1945թ. «Ձորավար Բաղրամյան» տանկային նոր շարասյան կառուցման համար սկսված հանգանակությունը դադարել է Զայրենական մեծ պատերազմի ավարտի հետ:² Ամերիկահայոց հոգևոր առաջնորդ Ս. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Գովսեփյանի ջանքերով կազմակերպված Զայկական Զանձնախումբը մեկ տարվա ընթացքում ի նպաստ Կարմիր բանակի, Մայր Զայրենիքի և Սփյուռքի հայրենակիցների հանգանակել է 120 հազար դոլար, իսկ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան համար՝ 85 հազար դոլար:³

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ամերիկահայերը մասնակցել են հայրենադարձության կազմակերպմանը, Զայաստանի հետ մշակութային կապերի ամրապնդմանը, ինչպես նաև՝ Ամերիկահայ ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ Նյու Յորքում հրավիրված Զայկական համաաշխարհային կոնգրեսի (1947թ.) աշխատանքներին: Վերջինիս նպատակն էր երկրորդ համաաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված պայմաններում վերըստին արժարծել թուրքիայի բռնագրաված հայկական տարածքների վերադարձման հարցը՝ կապված հայերի

¹ Ինչու համար կը կուխնք մենք հայերս, Նիւ Եորք, 1942, էջ 74:

² Զայ ժողովրդի պատմություն, հ. VIII, Երևան, 1970, էջ 154: Անդրեասեան Անդրանիկ, Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելըս, 1981, էջ 11-12, 119-120:

¹ Զայ ժողովրդի պատմություն, էջ 154: Աբրահամյան Աշոտ Գ., Զանառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 402: Ամերիկեան Սովետ բարեկամութիւն, Նիւ Եորք, 1943, էջ 48:

² Զայ ժողովրդի պատմություն, էջ 158: Աբրահամյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., էջ 403:

³ Աշճեան Ա. Քինյ., նշվ. աշխ., էջ 45:

ներգադրի կազմակերպման հետ, ինչպես նաև՝ զարկ տալ Սփյուռք-Հայրենիք կապերի ընդլայնմանը: Կոնգրեսին մասնակցել է 715 պատգամավոր՝ 22 երկրներից, որոնք ներկայացրել են սփյուռքահայ 70 կենտրոնական կազմակերպություններ, 275 մասնաճյուղ, 31 եկեղեցի: Թեև Կոնգրեսը որոշում էր կայացրել խնդրել ամերիկյան կառավարությանը ՄԱԿ-ի օրակարգի մեջ մտցնել հայկական հողային պահանջների հարցը, սակայն այն մնացել է թղթի վրա, քանի որ սկսված «սառը պատերազմի» պայմաններում Թուրքիայից ամեն մի հողային պահանջ դիտվել է որպես «կոմունիզմի ծավալում»:¹

Այնպես որ, տարբեր դրդապատճառներով, պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ԱՄՆ մեկնած հայերը, իրենց ժողովրդի համար ճակատագրական հանգրվաններում, համախմբել են ամերիկահայության ներգաղութային ողջ մտավոր, նյութական, հասարակական, կուսակցական և այլ կարողությունները, դիվանագիտական, քաղաքական, ռազմական, մարդկային և հնարավոր բոլոր միջոցներով սատարել հայրենի երկրին ու գորավիզ կանգնել ժողովրդի պաշտպանության, ազատագրության ու վերականգնման նվիրական գործին, ինչը օրինակելի և գործադրելի պետք է լինի նաև այսօր, երբ Հայրենիքի վերաշինությունն անսակարկ աջակցության կարիք ունի:

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող

¹ Փիրումյան Ռ., Ավագյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 61: